

Vpád systemiky do sociální práce Ivan Úlehla

(Předneseno v Praze na symposiu Systemická sociální práce 23.11.2010)

Dobrý den dámy a pánové,

kdyby systemika měla svého vojevůdce, mohl by směle prohlásit ono slavné Cézarovo Veni vidi vici – přišel jsem, viděl jsem, zvítězil jsem.

Já vojevůdcem nejsem, ale jsem rád, že jsem u toho mohl být, protože vítězný nástup nového paradigmatu bývá málokdy tak zřetelně vidět.

Chci využít této příležitosti a ohlédl se spolu s vámi za dobou vpádu systemiky do sociální práce.

Jedná se o přelom 80. a 90. let. V druhé polovině let osmdesátých se začaly objevovat překlady systemických textů, které najednou mluvily nějakým jiným jazykem. Už nechtěly všechno řešit hlubinně nácvikovou skupinovou psychohypno terapií. Najednou v nich klient přestával být předmět zájmu a cíl přijímaných opatření. Najednou se začal objevovat jako člověk. Jako schopný, kompetentní, autonomní člověk, který svůj život zvládá, umí se rozhodovat, pozná, co pro je dobré a co není. A jako každý člověk jistě může dělat chyby, mýlit se, selhat ve svých cílech, zlobit, být v odporu, nespolupracovat a cokoli dalšího, ale nic z toho není důležitější než to, že je ve své podstatě schopný, kompetentní, autonomní, že svůj život zvládá, umí se rozhodovat, pozná, co pro je dobré a co není.

Soustavně se tyto překlady objevovaly především v časopise Kontext, společnosti pro rodinnou terapii. Za zmínku také stojí, že to byl Petr Boš nestor české rodinné terapie, který právě v tomto časopise prosadil používání pojmu systemický přístup už v roce 1988.

V roce 1990 jako houby po dešti vznikaly nové instituce už zaměřené na systemiku. Mezi jinými Institut pro systemická studia Hlavního města Prahy nebo ISZ – institut pro systemickou zkušenost a mnohé další.

Společně začaly šířit systemiku, nabízet výcviky, publikovat a také zvaly lidi z ciziny. V první polovině devadesátých let se zde v rychlém sledu vystřídaly snad všechny světové systemické ikony. Připomenu jen některá jména: Tom Andersen, Kurt Ludewig, Steve de Shazer nebo Insoo Kim Berg

V roce 1990 díky Jiřině Šiklové a spol. vzniká katedra sociální práce v Praze. A stalo se neuvěřitelné – začala se zde učit systemika. Alžběta Kučerová jako první použila systemický přístup pro výuku metod sociální práce. Po nějakém čase jsem od ní převzal štafetu. Zkušenosti z výuky a zvláště práce v diplomovém semináři mně vyprovokovaly k sepsání knížky Umění pomáhat. Když to shrnu tak musím říct, že systemika tehdy vlétla do sociální práce jako mastnej papír do průjezdu. Dnes, po dvaceti letech, je na místě ptát se jak je to možné, čím to bylo. Zkusím vám nabídnout jeden pohled, a když je jen jeden

tak bude zajisté zjednodušující.

Domnívám se, že to bylo shodou tří příznivých okolností. Za prvé tu bylo ideové vakuum sociální práce 80. let. Paternalistický přístup ke klientům, direktivní řízení osudů lidí, rozhodování od zeleného stolu, dlouhodobě dominovaly a dlouhodobě vůči sobě pěstovaly odpor a znechucení. V oblasti metod sociální práce dominovaly metody mechanicky převzaté z jiných oborů. Sociální práce jako obor trpěla tvůrčí impotencí.

Za druhé přišla sametová revoluce. Byla to pro mne hvězdná chvíle lidstva, kdy nebylo těžké věřit, že pravda a láska zvítězí nad lží a nenávistí. Spolu s revolucí nastala exploze v oblasti lidských práv, svobody a důstojnosti člověka. K tomu se připojily nápravy křivd, narovnání vztahů s cizinou, zbavení se sovětského poddanství a návrat k mravům a hodnotám evropské kultury. Byla doba, kdy se věci začaly dělat jinak. Už jen proto, že jsme nechtěli být jako oni, jsme byli otevření novým konceptům.

Do třetice to byl jedinečný boom sociálních služeb. Na všech místech vznikaly nové a nové služby. Vznikaly z dobré vůle, naivity či dobré znalosti věcí, ale především z potřeby posloužit potřebným jinak, než bylo možné do té doby. Mixem těchto tří okolností vzniklo jedinečné klima připravené přijmout nové koncepty pro řešení starých témat. S trochou nadsázky mohu říci: lidská práva řekla co, systemika nabídla jak.

Lidská práva, důstojnost, nezávislost se v sociální práci rychle staly dominujícími principy, které ukazovaly, co všechno je potřeba dělat jinak. Principy stanovující mantinely a povinnosti sociální práce. To, co nabídla systemika, byl návod jak tyto principy uplatňovat vůči jedinečnému klientovi v konkrétní práci s konkrétním člověkem. Návod, co dělat, když nevystačíme jen s obecným konceptem a potřebujeme konkrétní postupy jak jednat právě v této situaci, právě s tímto člověkem a právě s jeho konkrétním problémem. Systemika tak nabídla způsoby jak dělat sociální práci, která naplňuje lidská práva, důstojnost a nezávislost.

Co to vlastně systemický přístup nabídl, že byl tak rychle a s gustem přijat? Na prvním místě to nepochybně bylo definování pomoci. Odlišení kontroly a pomoci. Systemika ukázala jak praktikovat to, že pomoc je služba, že je to odpověď na přání klienta. Tahle na první pohled jednoduchá věc si však vyžádala zásadní změnu koncepce sociální práce stejně jako změnu sebepojetí pracovníka. Naštěstí zde tehdy bylo mnoho starých i nových sociálních pracovníků, pro které to byla sice náročná, ale osvobozující změna. Totiž přestat být hloupě všemocným expertem a stát se odborníkem na pomáhání. Odborníkem, který chápe práci s potřebami lidí jako východisko každé další spolupráce s klientem.

To, co mohlo být ohromující v počátcích, totiž respekt k jedinečnosti, či nezdolná důvěra ve schopnosti klienta. Nebo to, že cílem vlastní práce je stát se zbytečnou skrze zplnomocnění a osamostatnění klienta. To vše a vše s tím

spojené se postupně stalo samozřejmostí a dnes nepřijde nikomu zvlášť divné. Už jen tento posun dokládá, že nové paradigma ovládlo sociální práci. Je vlastně úžasné, jak to šlo snadno a kam všude se to promítlo. Vedle toho, že systemické se stalo módním slovem a kde co se začalo nazývat systemickým, došlo k mnohem podstatnějšimu: systemický přístup, systemické pojetí se staly normou, standardem, etalonem, kterými se poměřuje zda to, co děláme je správné. V sociální práci se systemika stala něčím běžným, něčím, co vnímáme jako normální, samozřejmé.

Přitom to netrvalo víc než deset let a systemika se promítla až do zákona o sociálních službách. Zdůrazňuji, že tento zákon nedělali žádní systemici, a přesto v něm stojí věta: „pomoc musí vycházet z individuálně určených potřeb osob“. Protože zákon psali lidé, kterým se respektující přístup stal natolik samozřejmým, že už nemusel nést zvláštní jméno systemický.

Podobně se lidská práva a systemické paradigma staly pozadím pro Bílou knihu v sociálních službách, pro Standardy kvality sociálních služeb, pro komunitní plánování sociálních služeb, a řadu dalších oblastí.

Systemický přístup se stal integrujícím stylem práce v mnoha organizacích od jednotlivých sdružení poskytujících služby až po státní instituce jako je například Probační a mediační služba.

Ale přeci jen se zastavme!

To, co jsem zatím říkal, je jen polovina pravdy. Snad platí pro oblast sociálních služeb a toho, co se kolem služeb točí. Ale zbytek pravdy bohužel je, že do podstatné části sociální práce systemické paradigma neproniklo. Neproniklo dokonce i přes usilovnou snahu spousty lidí jej tam vnést.

Sociální služby se v zásadě pohybují v pomáhajícím rámci a tak měly k dispozici systemikou rozpracované postupy jak pomáhat, jak se k pomáhání stavět, jak naplňovat přání klienta. Vedle služeb je zde ale podstatná část sociální práce, která se pohybuje v kontrolním rámci. A pro mnohé, kteří se musí pohybovat v tomto rámci, koncept pomáhání není k ničemu. Pokud totiž mají systemiku ztotožněnou s pomáháním, pak oprávněně říkají, že systemika se pro jejich práci nehodí.

Musím přiznat, že v okouzlení nad konceptem pomáhání jsme my sami, kteří jsme systemické paradigma prosazovali, nechtě ale výrazně přispěli k dnešnímu rozštěpení sociální práce na dva proudy: na pomahače a státoprávce, jak jim pracovně říkám.

Systemický přístup, jak víme, nejde dohromady se snahou lidi řídit, vést, sešněrovávat pravidly, předepsanými normami a postupy. A tak jsou zde vedle sebe dva proudy v nichž je profesionální uvažování i praxe odlišná. Dokonce se zdá jakoby mezi nimi ta mezera narůstala.

Pomahači na jedné straně si lebedí v pohodě svého přístupu, který jim dodává vědomí správnosti, mravnosti či ušlechtilosti. Prostě mají v systemickém pomáhání oporu, že svou práci dělají dobře.

Naproti tomu nedávno vydaný manifest k sociální práci tvrdě, ale trefně charakterizuje státoprávce: „Dodržování všech možných nesmyslných zákonů, vyhlášek nařízení apod. se stalo Zlatým teletem sociálních pracovníků, jsou schopny zradit zájmy svých klientů, jen aby nebyly náhodou v rozporu s nějakou právní normou“.

A já se jim nedivím. Opírají se o právní normy, protože se nemohou opřít o nic jiného. Dostaly se do klinče dvojné vazby: to, co by se jim líbilo, totiž pomáhat, to, co je hezké, ušlechtilé, mravné, to dělat nemohou a přitom jim nikdo neřekl, jak kontrolovat, aby to bylo stejně dobré a příjemné. Proto se drží předpisů, protože ty jim dávají alespoň nějakou jistotu.

Dnes, kdy je nad slunce jasné, že kontrola patří na ošklivec, je ta správná chvíle kontrolu začít vážně studovat. Poté, co je koncept pomoc rozpracován a široce přijímán, je čas stejně důkladně rozpracovat koncept kontroly, aby mohl být právě tak široce přijat a bylo z něj sňato prokletí.

Zde je obrovský dluh všech systemiků, protože jsme dovolili vzývat pomoc, posadit ji na piedestal a klanět se jí. Sice jsme říkali, že kontrola je také profesionálním způsobem práce. Sice jsme říkali, že je nevyhnutelnou součástí každé práce s lidmi. Ale pak jsme ji nerozpracovali do srozumitelných postupů. Naopak dokonce jsme ustrnuli na předpokladu, že kontrolovat přeci umí každý. A nepochopili jsme, že to, co takzvaně „umí každý“ jsou neprofesionální způsoby kontroly, přesně ty, proti kterým se sociální služby vymezovaly v 80. a 90. letech.

Už delší dobu jsou vidět některé absurdity, k nimž systemický dluh vede. Na jedné straně jsou zde někteří pracovníci v sociálních službách, kteří to mají tak, že vlastně nesmějí dělat nic, co si klient výslovně nepřál. Že jediné, co se smí, je pracovat na klientových přáních. To je přeci šílenství! Na druhé straně jsou zde někteří inspektoři standardů kvality sociálních služeb, kteří nedělají kontrolu, ale dohlížejí na správnost vyplnění papírů podle předepsaných vzorů. To je přeci nechutné!

Oběma schází porozumění systemické kontrole. A možná, kdyby je měli, mohlo by je sblížit.

Věřím, že je možné zůstat věrný systemickému pohledu, že klient je svobodná bytost a přitom jej kontrolovat, věřím, že je možné vidět klienta jako člověka zvládajícího svůj život a přitom jej vést ke změně tohoto způsobu života, věřím, že není v rozporu se systemickým pojetím profesionálně kontrolovat. Jen jsem ty profesionální způsoby kontroly dostatečně sám nerozpracoval.

Společenská objednávka zesiluje tlak na dohled nad mnoha věcmi, například dodržováním povinností. Systemika musí umět sociální nabídnout jak. Jinak její práci převezmou bezpečnostní služby. Nutnost dohledu říká co, systemika umí říci jak.

Systemicky pojatá kontrola může zbavit státoprávce dvojné vazby, může zmenšit rozštěpení dvou oblastí sociální práce a tím může přispět k omezení

nedůstojných a manipulativních způsobů dohledu.

Systemicky pojatá kontrola si je vědoma toho, že člověk jako svobodná, autonomní bytost má mimo všechny jiné volby, také možnost se podvolit. A že vždy, když se podvoluje návrhu sociálního pracovníka, tak je to jeho svobodná volba. Celé oč tu běží je začít profesionálně s touto svobodou volby pracovat. Dost už bylo manipulace a šikany. Pracujme s volnými procesy jak tomu říkají psychologové. Umožněme těm, které kontrolujeme, aby byli autory svého rozhodnutí se podvolit, aby podvolení mohli brát jako tu lepší variantu, lepší pro kvalitu vlastního života, takového jaký chtějí mít. Dejme jim tím kompetenci a právo rozhodovat.

Umění kontrolovat je o tom jak se o lidi starat profesionálně eticky s respektem a úctou. Jak se starat tak, abychom přítom nebyli v rozporu se systemickými axiomy o nemožnosti instruktivní interakce, o neefektivitě nařizování a podobně.

Jestliže jsme definovali všech osm profesionálních způsobů práce jako postupy, kterými zvyšujeme klientovu samostatnost, svébytnost a schopnost brát svůj život do vlastních rukou, pak kontrola tím, že bude posilovat schopnost, dovednost a odpovědnost se rozhodovat, nejen tyto cíle naplňuje, ale je sama o sobě hojivá.

Kontrola vyžaduje od pracovníka jiné postupy než pomoc. Jde o to, naučit se pracovat tak, abychom se při kontrole cítili stejně dobře a užitečně jako při pomáhání. Pojdme na tom pracovat!

Kolega Zdeněk Macek mi tuhle řekl, že knížka Umění pomáhat byla symbolem své doby. Byla. A dnes je na čase napsat Umění kontrolovat.

Děkuji za pozornost.